

LAJOS VERONIKA

*Testek – tisztaság – modernitás
– kulturális és társadalmi összefüggések
Moldvában a báje kapcsán*

Moldvában a modernitáshoz kapcsolódó változások az 1990-es évektől kezdve alapjaiban érintették a csángó faluközösségeket.¹ Az átalakulás folyamatai már a szocialista „modernizáció”, a gyors ütemű iparosítás időszakában megjelentek a településeken, amikor az 1960-as évek végétől kezdve a Bákó (Bacau) környéki falvak férfi lakossága tömegesen vállalt munkát a városi gyárakban (vö. Pozsony 2003). Mindazonáltal a társadalmi életben betöltött funkcióra, a „beleszületéstől” függetlennek vélt szerepre alapozódó hierarchia, a társadalmi mobilitás lehetőségeinek felismerése és fokozatos kiaknázása a rendszerváltás után vált szélesebb körben alkalmazott gyakorlattá.

A változás, tehát az esélyegyenlőség eszméjének megjelenése, a bekapcsolódás a fejlődés menetébe ugyanakkor lényegéből adódóan a moldvai tradicionális társadalom értékeinek létjogosultságát kérdőjelezte és kérdőjelezi meg. Hiszen a „beszédben, magatartásban, alkotásban csoportosan vagy intézményesen” gyakorolt kritika a premodern társadalom születéstől adott hierarchiáját, a természetesként kezelt egyenlőtlenség világát és a hozzákapcsolódó értékrendet támadja meg (Heller 2004: 5).

A modernitás és a hagyományos kultúra találkozása konfliktushelyzetet teremtet és változásokat, változtatásokat generál. Tanulmányomban a tisztaság-fogalom és a vízhasználat modern kor hatására bekövetkező módosulását a moldvai szociokulturális életvilágban végbemenő, a tárgykészletet, a lakáskultúrát (például a báje, a fürdőszoba megjelenésével), az értékrendet és a szemléletet is érintő átalakulásokkal összefüggésben elemzem.² Célom rávilágítani arra, hogy a változások-

¹ A tanulmány egyes részei előadás keretében elhangzottak a Magyar Tudományos Akadémián a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett, „A víz kultúrája” című konferencián 2008. november 4-én.

² Érdemes megemlíteni, hogy a moldvai csángókkal kapcsolatban elhangzó posztmodern sztereotípiákban is megjelenik, ha áttételesen is, a víz és a tisztaság – mint például a Tánczos Vilmos által más összefüggésben idézett „szappan a kredenc sarkán” jelenség esetében (Tánczos 2001).

kal együtt a testről alkotott képzetek, valamint a tisztasághoz kapcsolódó gondolati sémák is új formába rendeződtek. Nem arról van tehát szó, hogy a modernitás gyökerestül felszámolta volna a hagyományos elképzeléseket, szokásokat, hanem módosította azok formai és tartalmi kereteit.

A kulturális és társadalmi átalakulásokból a modern korban kialakult tudati beállítottságoknak a testi és a lelki tisztasággal, a vízzel és a testhez való viszonyulással összefüggő megjelenési formáit tárgyalom az alábbiakban. A test, a tisztaság és a modernitás hármasságán alapuló kérdésfeltevésre adott válaszaimat a moldvai Lujzikalagor példáján keresztül fejtem ki. A moldvai csángó kultúra sajátosságaira vonatkozó felvetéseket egyrészt egy lujzikalagori asszony, Klára életének történetén keresztül, másrészt közel egyéves állomásozó terepmunkám tapasztalatai alapján értelmezem.³

Nyilvánvalóan ismert az a jelenség, hogy a modernitás folyamatai által érintett tradicionális közösségek tagjai különböző technikai eszközökkel szerelkeznek fel – amit ritkán, vagy egyáltalán nem használnak, illetve eredeti funkciójuktól függetlenül alkalmaznak valami másra.⁴ Például a bekötést követően hosszú hónapokig nem mosnak az automata mosógéppel, mindössze különböző tárgyakat tárolnak a tetején, vagy segítséget kérnek valamelyik rokontól a DVD-lejátszó esetenkénti használatához. Ugyanez a modernitáshoz való sajátos viszony ragadta meg a figyelmemet a moldvai Lujzikalagorban is.

A faluban élő 61 éves Klára hét gyereket nevelt fel. Közülük egyetlenegy sem maradt a faluban, mindannyian külföldön dolgoznak. Klára 2008 tavaszán a jelenleg a városban elfogadott divatnak megfelelően megépíttette a *bájét*, a fürdőszobát, de a tisztasághoz, a test tisztántartásához kapcsolódó gyakorlatokon alapvetően mit sem változtatott. Továbbra is korábbi szokásainak megfelelően általában hetente egyszer mosdik meg alaposabban, és a fürdőszobába épített angol WC helyett rendszerint az udvaron lévő árnyékszéket használja. Ennek a Lujzikalagorban más családoknál is megfigyelhető tapasztalatnak a nyomán fogalmazódott meg a kérdés: vajon mégis mi indokolja a viszonylag nagy költségen kivitelezhető, gyakran kölcsönként összegekből finanszírozott utolsó *módát*, divatot követő fürdőszobák gyors elterjedését? Arról lenne szó, hogy az idősödő szülők a külföldre vándorolt, városi életmódhoz szokott és olykor hazalátogató gyermekeik számára építik meg

³ Klára eredeti nevét, családtagjainak nevével együtt az anonimitás érdekében megváltoztattam. A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport támogatása és a MÖB ösztöndíja tette lehetővé.

⁴ S. Nagy Katalin a hetvenes évek második felében végzett empirikus szociológiai kutatást Magyarországon, aminek célkitűzése a lakásmód, a lakberendezési szokások és az életkörülmények feltárása volt. Ennek alapján született 1997-ben a fogyasztás és lakáskultúra összefüggéseit tárgyaló tanulmánya, amiben a tárgyak szerepváltozását a státuszszimbólumoktól, a dísz tárgyakon és gyűjteményeken át a pusztán használati tárgy, kiegészítő funkcióig vezeti (S. Nagy 1997: 47–53).

a fürdőszobát? Vagy a hagyományos társadalmi rend megbomlását követő időszakban egyszerűen státuszsimbólumként funkcionálna a *báje*?⁵ Ahogyan az Erdélyszerte, például az ebben az összefüggésben sokat említett Széken vagy Dél-Amerikában a mobilitásra törekvő közösségek szimbolikus eszközkészletének egyik megnyilvánulási formája.

Ha ezt a sajátos jelenséget, a fürdőszoba megépítését, de az eredeti funkciónak megfelelő használat mellőzését a test–tisztaság–modernitás hármasságának összefüggésébe helyezzük, a kérdés a következőképpen is feltehető: a test kettős felfogása hogyan lép kulturális párbeszédbe a testi-lelki tisztaság-fogalommal, amikor a moldvai csángó társadalom és kultúra a premodern és a modern között átalakulásokon megy keresztül? Tehát a szociális testképzet, azaz a test észlelésének társadalmilag elfogadott, testi és lelki tisztaságra vonatkozó konvenciói hogyan viszonyulnak a testről mint fizikai képződményről alkotott tisztaság-elképzelésekhez a csángó modernitás időszakában?

Test-képzetek és tisztaság

A test kettős felfogása a szimbolikus antropológia brit képviselője, Mary Douglas nyomán, a testre vonatkozó társadalmi, szociális élményeket és a test fizikai észlelése révén szerzett tapasztalatokat különíti el egymástól.⁶ A szociális testélmény hatással van a test mint fizikai jelenség észlelési módjára, ezáltal például arra is, hogy a mindennapokban mikor tekintik a testet tisztának, az arcot, a haját ápoltnak, a kinézetet, a ruházatot rendezettnek, milyen cselekedetek elvégzése nélkülözhetetlen a testi tisztaság eléréséhez. A test fizikai és szociális felfogásának jelentősége között kölcsönhatás áll fenn, a különböző nézetek kölcsönösen erősítik egymást,

⁵ A Moldvából külföldre irányuló munkamigrációval összefüggésben Mohácsék Magdolna és Vitos Katalin elemezte a moldvai magyarfalusi lakosság fogyasztási szokásait. Következtetések szerint a vendégmunkások a megszerzett pénzt tartalékolják, és/vagy tárgyakat vásárolnak belőle, az életmód változtatásába fektetik a külföldről hazahozott, hazaküldött összegeket. Tanulmányukban presztízsértékű tárgyvásárlásnak és befektetésnek minősül például a személygépkocsi, a víz bevezetése a házba, a fürdőszoba megépítése, a kőből épített ház. A szerzőpáros a fogyasztói típusok elemzése során tárgyalja ugyan a megvásárolt tárgyak, a felépített lakrészek, illetve házak és használói viszonyát, de nem tér ki részletesebben a modernitás megjelenésével bekövetkező változásokra, a hagyományos és modern értékrend összeütközésére. (Mohácsék–Vitos 2005: 214–225).

⁶ Douglas 1995: 8. A kettős testfelfogás létezését kérdőjelezi meg a gender szakirodalom egyik legutóbbi felvetése, miszerint a test önmagában való, „természetes”, fizikai észlelése egyáltalán nem történik meg, hanem kizárólag a szociális dimenziók határozzák meg a testérzékelést, maga a test is a normák ismétlődése révén és a rend fenntartásának folyamatában jön létre – diszkurzív testként. Lásd például Butler 2005 (angol eredeti 1993).

így a test szociális észlelésének módosulása a fizikai testélmény változását eredményezi (Douglas 1995: 8).

A tisztaság fogalma egyaránt utal a szent és a világi fertőzésre, bemocskolódásra. Ennek megfelelően a tisztaság alapvetően két fogalompárral írható le: a tiszta–tisztátalan és a tiszta–piszkos kifejezésekkel.⁷ Előbbi a szimbolikus, rituális tisztaságra utal, utóbbi a fizikai szennyeződések és eltávolításukat foglalja magában. A testhez kapcsolódóan a tiszta versus piszkos, szennyezett jelentést, míg a lelki tisztaság esetében a tiszta–tisztátalan értelmezést használom. A tisztaság két értelemben használatos koncepciója például az etnográfiai cigánykutatásokban az interpretáció középpontjába állított kategória, amely a különböző cselekedetekre a relatív tisztaság nyelvén ad magyarázatot, és meghatározza a közösség határvonalait.⁸ Az indiai kasztrendszer esetében pedig a kutatók hagyományosan a hindu vallás tiszta–tisztátalan képzeteit azonosítják a kaszt ideológiai alapjaival.⁹

A test fizikai és szociális képzeteinek kölcsönhatásain túl, a test észleléséhez kapcsolódó kulturális kategóriák összefüggésben állnak a társadalom-felfogással, így Moldvában a modernitás ritmusát követő egyén társadalomképével megformálódott egy korábban periférikus vagy ismeretlen emberi testképzet is. A Marcel Mauss nyomán megfogalmazódott elképzelés, miszerint a testet alapvetően a „természetes” állapot hiánya jellemzi, a testi tevékenységek területén a szociális dimenzió keresztül szerzett tudás jellegzetességeit helyezi előtérbe.¹⁰ Eszerint a kulturális–társadalmi váltások időszakában „szociálisan közvetett tanulási folyamatok” (Douglas 1995: 8) révén elsajátíthatók a test fizikai és társadalmi észlelését

⁷ Mary Douglasnak először 1966-ban jelent meg a *Purity and Danger* című könyve a tisztátalanságról és szennyeződésről, a tiszta–tisztátalan–piszkos fogalmak, illetve a szent és világi fertőzés összefüggéseiről. Magyar fordításban 2003-ban látott napvilágot *Rejtett jelentések* című tanulmánygyűjteménye. Juhász Katalin a *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században* című könyvében szemléletes ábrán mutatja be a tisztálkodás folyamatát a fizikai értelemben vett tiszta–piszkos és az erkölcsi szempontból értelmezett tiszta–tisztátalan fogalmak között elhelyezkedő fogalompárokkal (Douglas 2003; Juhász 2006: 12).

⁸ A teljesség igénye nélkül lásd például Rena Cotten 1951; Anne Sutherland 1975; Judith Okely 1983; Michael Stewart 1994; Horváth–Prónai 2000: 33–41. A „piszkos” cigány mint sztereotipikus képzet tudománytörténeti áttekintését lásd Prónai 2004: 254–256.

⁹ A hindu vallás és a kasztrendszer összefüggéseit tárgyaló egyik alapmű Dumont 1980. David Mosse, a hagyományos elképzeléseket megkérdőjelezve, az 1990-es évek közepén vizsgálta meg a tiszta–tisztátalan fogalmak hindu értelmezése és az indiai kaszt ideológiai alapjára vonatkozó összefüggéseket – rákérdezve ezzel a kaszt rituális vagy vallási legitimációjának típusaira egy dél-indiai falu római katolikus közösségének etnográfiai kutatásával (Mosse 1996: 461–483).

¹⁰ Marcel Mauss különböző szempontból csoportosítja a tanulással elsajátított test-technikákat: 1. a nemenkénti megoszlás szerint; 2. életkorhoz kapcsolódóan; 3. az elért teljesítmény alapján; 4. a test-technika átadási formái szerint (Mauss 2000: 423–446).

érintő alternatív viszonyulások és újkeletű elvárások. Moldvában a változások során a testi tisztaság fogalma, a tiszta–szennyezett szavak jelentése új tartalommal bővült, és a tisztálkodás, tisztántartás korábban ismeretlen szokásai jelentek meg. Az 1990-es évek második felétől kezdve például egyre több fürdőszoba épült, egyre általánosabbá vált az automata mosógépek beszerzése és nélkülözhetetlen a használata.¹¹

Klára felnőtt gyermekei 2006 nyarán közösen vásároltak egy automata mosógépet, és azt be is kötötték a szülői házba. A luzikalagori asszony azonban hónapokig nem is nyúlt a géphez, idegenkedett a használatától. Többször el is mondta: „nincs nekünk sok [szennyesünk]. S jobb szeretem kézzel, gyorsan megvan...” Olaszországban élő lányai azonban minduntalan azt kérdezték tőle telefonon, hogy használja-e a gépet, vagy még mindig kézzel és a régi keverőtárcsás géppel mos. Klára egy reggel végül elhatározta magát, és segítséget kért a gép használatának megismeréséhez. Majd pár alkalom után már önállóan is kezelni tudta a mosógépet, és idővel megtanulta a megfelelő programok kiválasztását is. Klára gyorsan alkalmazkodott, és három hét elteltével szinte természetessé vált számára az automata mosógép használata. Ez az eset nemcsak a gépesített technika fizikai könnyebbséget okozó hatásáról árulkodik, hanem utal a ruházat tisztaságára vonatkozó társadalmi konstrukciók relatív gyors adaptációjára, valamint arra is, hogy a technikai eszközök alkalmazásából származó előny felülírta a megvalósítás korábbi formáit.

„Összetett különidejűség” – a moldvai csángó kultúra szerkezeti sajátossága

A modernitás és a modernizáció hatására a testképzetek, a tisztasághoz való viszony és a vízhasználati formák módosulása a moldvai szociokulturális életvilág struktúráját érintő átalakulásnak, átalakításnak a részeként ment végbe. A megváltozott moldvai csángó szintér az Ernst Bloch nyomán a kultúrfilozófiában és a társadalomtudományban megjelenő „párhuzamos különidejűség” jelenségével

¹¹ A mosógépek vásárlása a fogyasztói szokások tárgykészletre vonatkozó változásának is tekinthető. Jelen tanulmány a vízhez köthető tárgyak és fogyasztói szokások, a modernitás és a tisztaság helyi jelentéstartalmának feltárásával részben kapcsolódik a fogyasztáskutatás legújabb kérdésköréhez – az egyén szintjén tárgyalja a magatartásformák változását, helyi jellemzőket ragad meg. A fogyasztás kutatása az 1990-es években váltott irányt, ami azt jelentette, hogy a makro- és mezoszintű kutatások mellett megjelentek a fogyasztó egyénre és szempontjaira fókuszáló vizsgálatok is. Ezzel összefüggésben Vörös Miklós „Életmód, ideológia, háztartás” (1997) című tanulmányában fogalmazza meg az új feladatokat, mint például a fogyasztás és identitás kapcsolatának, vagy a fogyasztással szerzett tárgyak, szolgáltatások lokális jelentéseinek feltárását.

hozható összefüggésbe.¹² Ez a fogalom két olyan kulturális rendszer egymás mellett élésére utal, egy időben, ugyanabban a földrajzi környezetben, amelyek eltérnek egymástól a szerkezeti sajátosságok, a tér- és az időfelfogás, valamint a gondolkodásmód tekintetében. A fogalmat a néprajztudományba Hermann Bausinger vezette be, a moldvai csángó kultúrára először Tánczos Vilmos, majd Peti Lehel vonatkoztatta.¹³

Tereptapasztalataim szerint azonban Moldva esetében „összetett különidejűségről” érdemes beszélni.¹⁴ Ez a fogalom a „párhuzamos különidejűség” jelentéstartományát veszi alapul: ugyanúgy az egy időben, párhuzamosan egymás mellett élő szociokulturális rendszereket jelenti. Az „összetett” jelző azonban a többszörös rétegzettséget hangsúlyozza a moldvai csángó kultúra szerkezetén belül, az eltérő társadalomtörténeti időkkal azonosított kulturális rendszerek egyidejű halmozódását emeli ki. Ezek a különböző szintek először a premodern ~ „falusi, lokális”; másodsor a modern ~ „román városi”; és/vagy harmadsor a későmodern vagy modern utáni időszak ~ a külföldön dolgozó gyerekek révén közvetített „nyugat-európai nagyvárosi” értékészlettel rendelkező kulturális rétegeket jelentik. Sőt, a csángó kultúra részterületein belül a tradíció és a modernitás eszmeiségéhez egyaránt kötődő elemek párhuzamos jelenléte is megfigyelhető. A már megidézett jelenséget példaként említve: az új szociális testképzetnek és a megváltozott tisztaság-elképzeléseknek megfelelően a lakáskultúrában megjelenik a fürdőszoba, de a test fizikai tisztántartásának szokásai nem követik a fürdőszobához kapcsolódó modern gyakorlatokat. A belső berendezés és a díszítés a modern, „városi”, illetve „nyugat-európai nagyvárosi” elképzeléseket és testfelfogásokat közvetíti, míg a

¹² A különidejűség jelenségét először Marx ragadta meg a feudális gondolkodásmód és munkamódszer modern piaci és tőkeviszonyok közötti továbbélésében, a változás ritmúsára vonatkoztatva. A két világháború közötti időszakban a „párhuzamos különidejűség” fogalmát Ernst Bloch emelte a társadalmi és kulturális jelenségek vizsgálatának területére. Bloch a következőképpen ír erről: „Nem mindenki van ugyanabban a Mostban. Csak látszólag vannak ott, azáltal, hogy ma láthatók. De ez még nem jelenti, hogy együtt élnek a többiekkel” (Bloch 1989: 111). Bloch után a különidejűség az 1980-as években került ismét az elemzési és értelmezési mező fókuszába a német etnológiai és néprajzi, történeti kutatások területén. A német néprajz és a „párhuzamos különidejűség” találkozási pontjainak bemutatását lásd Bausinger 1989: 24–37, illetve a különidejűség kérdéséről lásd még Kashuba 2004: 151–154.

¹³ Tánczos Vilmos a csángó kultúra egységes „szerkezet nélküli” jellegzetességéről (többféle érték, magatartásforma és ideológia együttes jelenlétéről) a *Keletnek megnyílt kapuja* című művében ír (Tánczos 1996: 97–173), Peti Lehelnek a csángók szakrális életét „egyidejű különidejűség”-ként ábrázoló elképzelése a „Kollektív látomások a moldvai csángó falvakban” című tanulmányban olvasható (Peti 2007: 95).

¹⁴ Az „összetett különidejűség” és a „kétdimenziós morális viszonyrendszer” részletesebb kifejtését és összefüggéseit lásd Lajos 2009 (megjelenés alatt).

házba bevezetett víz használata a tradicionális formákkal és gyakorlatokkal mutat hasonlóságot.

Lujzikalagorban a fürdőszobák kialakítása összefüggésben áll a víz funkciójának és használatának, a tisztaság jelentésének és a testhez való viszonynak az átalakulásával a modernitás eszméihez kapcsolódóan. A *bájk* építése a szociális testképzet módosulásával fokozatosan kezdett elterjedni a faluban, miközben a hagyományos mellett, a „lemeztelenített” test mindennapi ápolására kiterjesztett tisztaság-fogalom is megjelent a közösségben elfogadott értékek között.

A szociális és a fizikai testképzet közötti elmozdulás, azaz az előbbinek a modernitás eszmeiségére és kihívásaira adott gyorsabb válaszai teremtik meg azt a tapasztalati ténytet, hogy a modern tárgyak, berendezések, eszközök, illetve lakrészek szükségesnek ítélt jelenléte, valamint azok gyakorlati alkalmazása és rendeltetészerű használata nem áll összhangban egymással. Ez módosította a testi tisztaságról alkotott elképzelések jelentéstartalmát is. A két test-felfogás közötti jelentésbeli elmozdulás tulajdonképpen a hagyományos értékrendet és a modernitást, illetve a modern tárgykészlet által közvetített értékeket szembeesíti egymással – a módosult falusi életkörülmények és a kulturális stratégiák viszonyára enged rálátást.¹⁵ A konfliktus szimbolikus aktusok mentén oldódik fel – például a fürdőszoba megépítésével.

Klára hosszan, hónapokon át készülődött a *bájk* építésére. Eltervezte a fürdőszoba legmegfelelőbb elhelyezését a hagyományos felépítésű moldvai parasztház rendszerváltás után kibővített, átalakított változatában. Első lépésként, 2006 nyarán, a falusi csatornarendszer hiányában az udvaron öntötték ki betonból a csatorna-féle szennyögdrt. Klára közel egy év elteltével, 2007 júniusában vásárolta meg a méretnek megfelelő *kádecskát*, miután a közeli városban, Bákóban nem sikerült rátalálnia az Olaszországban dolgozó gyermekei révén megismert kádtípusra: a betegek mosdatására is alkalmas kisméretű ülőkádra. A fürdőszoba végül a ház egyik oldalán húzódó eresz alatti részbe került. A vásárlások és az építtetés költségei nemcsak Klára és férje megtakarított pénzét, illetve gyermekeik hozzájárulását emésztették fel, hanem az asszonynak az elvégzett munka kifizetéséhez még kölcsön is kellett kérnie egyik tehetősebb, városban lakó testvérétől.

Klára egyik, többször elmondott története arról számol be, hogy legkisebb lánya, a Torinóban élő Marina, számtalan alkalommal rákérdezett az elkészült fürdőszoba küllemére és berendezésére, a tárgyak, a díszítés stílusára, a minőségre. Az elbeszélések szerint a telefonbeszélgetés során mindig ugyanaz a kérdés hangzott el: „úgy csánták kendtek a bájkét, mind a világ?” A kérdésben felvetett dilemma úgy is

¹⁵ Losonczy Ágnes szociológusnak Magyarországon az 1970-es években végzett életmódkutatása a történeti életmódmodelleket, az életmód tárgyi és anyagi feltételeit tárta fel, és az értékorientációk életvitelt szabályozó hatását vizsgálta (Losonczy 1977).

megfogalmazható, hogy vajon az idősödő szülők eleget tettek-e a fürdőépítésre vonatkozó, Lujzikalagorban manapság bevett „városi” követelményeknek, vagy magukra és a családra is szőgyent hoztak azzal, hogy nem a legújabb divathullámnak és elvárásoknak megfelelően építették meg a fürdőszobát. Klárának a *báje* elvárásoknak megfelelő kialakításával szimbolikusan csatlakoztak a modernitáshoz kötődő kulturális, társadalmi, gazdasági váltás-folyamatokhoz, miközben fel- és elismerték a szociális testképzet módosulását, illetve elfogadták a modern tisztaság-konceptió létezését, létjogosultságát. Ugyanakkor ez nem kapcsolódott a fizikai testélmény változásához, függetlenedett attól, hogy a mindennapokban effektíve rendeltetésének megfelelően, illetve egyáltalán használják-e a fürdőszobát, vagy sem.

A moldvai szociokulturális életvilág kulturális–társadalmi szerkezetét tekintve sajátos jegyként azonosítottam az „összetett különidejűség” fogalmát. Ez lényegében a moldvai csángó kultúrát napjainkban jellemző kulturális–társadalmi struktúrák együttes, több szintet alkotó jelenlétére mutat rá. Az „összetett különidejűség” jelensége alapvetően határozza meg az egyének közötti viszonyrendszereket, a modern kihívásokra adott közösségi válaszokat, a viszonylag rugalmas, elfogadó, de egyben szelektáló, adaptív viszonyulásokat. Ez egyaránt érvényes a modernitásra, a modern testképzetekre, a testi és lelki tisztaság modern elvárásaira, valamint az eltérő erkölcsi értékekre is. Napjainkban a moldvai csángó közösségek morális viszonyulásának is alapvető jellemzője a szerkezeti komplexitás, a társadalomtörténeti korszakokhoz társított erkölcsi sajátosságok halmozott jelenléte.

Tiszta–tisztátalan és modernitás

A tisztaságot meghatározó másik fogalompár, a lelki–szellemi tisztaságra vonatkozó tiszta–tisztátalan kifejezések jelentése szintén módosult a moldvai csángóknál. Napjainkban Moldvában nemcsak a különböző történeti koroknak megfeleltethető kulturális rendszerek egyidejű halmozódása, az „összetett különidejűség” tapasztalható, hanem a morális értékek sajátos szerveződése is. A modernitással összefüggő erkölcsi értékrend megjelenése részleges a faluközösségekben. Az új tartalmak és jelentések elfogadottsága és a modern kor termékeinek gyakorlati alkalmazása eltérő, és mindössze részben szervesül a mindennapokban.¹⁶ A tradicionális-tól különböző világ szellemi termékei és tárgykultúrája napjainkban elsősorban az

¹⁶ Kotics József a moldvai csángó falvakban működő erkölcsi értékrendről és társadalmi kontrollról írott tanulmányában a normák pluralitását emeli ki napjainkban, a norma-rendszer gyengülésével szemben, ami az elfogadott normák generációk közötti eltéréseire hívja fel a figyelmet (Kotics 1999: 58–62). A társadalmi kontroll mechanizmusairól és az archaikus büntető szokásokról lásd még Kinda István írásait, például Kinda 2005: 21–56; 2008: 357–383.

adott különidejűség terében vagy az azt képviselő személyhez kapcsolódva tesznek szert társadalmilag elismert játéktérre. Ennek a sajátosságnak az egyik szemléltetője a „kétdimenziós morális viszonyrendszer”, mint bevett erkölcsi gyakorlat. Ez a fajta viszonyulás a világképet szervező elvek gyakorlati alkalmazásában tesz földrajzi különbséget a saját, azaz „falubeli” és az idegen, azaz „városi”, „nagyvárosi” környezet között. A tér különböző helyein érvényességet, illetve legitimitást nyelő morális minták és magatartásformák egyfajta párhuzamosan élő, de térbeliséghez kötődve működésbe lépő világokat hoznak létre.

A test és a tisztaság összefüggései ebben a vonatkozásban nem a vízzel és a különböző oldószerekkel lemosható fizikai szennyeződésekhez és a testi tisztátalansághoz kapcsolódnak, hanem a tradicionális és a modern világ morális értékeihez, a lelki tisztasághoz. Ennek egyik szemléletes példája a viszony a házasság előtti együttéléshez. Klára 2000-ben utazott először Olaszországba gyermekeit meglátogatni. Ekkor nagyon megharagudott középső fiára, mert a folytonos titkolózások ellenére is kiviláglott, hogy párjával házasságkötés nélkül élnek együtt. Ezzel szemben Klára gyermekeinek is továbbadott neveltetése, valamint a falusi közerkölcs és a nyilvános büntetés rendszere az 1990-es években is szigorúan tiltotta, hogy *összeálljanak a fiatalok*. A tradicionális moldvai faluközösség a tagok felett a társadalmi kontrollnak (a közösség szemének) különböző mechanizmusait alkalmazva folyamatosan kollektív felügyeletet gyakorolt. Ez korábban elsősorban a közvéleményt és az egyházi büntetéseket jelentette, napjainkban azonban, az utóbbi domináns szerepe mellett, a közösségi szabályrendszer szankciói változó formában érvényesülnek és egyre inkább a hatósági büntetési formák válnak a büntetés elsődleges színterévé (Kinda 2005: 21; Kotics 1999: 64). A szégyen, illetve a büntetést meghatározó szankciók szabták meg a társadalmi szintéren elfogadott és rendszeresített normák követésének paramétereit, a külső tekintélynek való engedelmességet.¹⁷ A tisztátalanság bélyegével ellátott cselekedetek, viselkedésmódok ugyanakkor a moldvai csángó társadalmi és kulturális hagyományok instabil, sérülékeny pontjaira mutatnak rá, miközben feltárják a közösség életének szabályrendszerét. Az adott rendkívüli élethelyzet, események helyreállítása, a rend védelme különböző büntetésekkel történik, amelyek egyben a konformitás folyamatos elmélyítésére és legitimációjának felmutatására szolgálnak (Douglas 2003: 80–82).

Klára az együttélést napjainkban, a nyolc évvel korábbi, vagyis az első olaszországi utazása alkalmával tanúsított elutasító hozzáállásával ellentétben, a másik fél személyiségét feltáró lehetőségként, elméletben helyesnek és követendőnek tartott ismerkedési formaként értelmezi. „Megtalálkoztál egyszer a hétbe az útba vele [az udvarlóval], vagy valami, akkor honnét üsmerd meg, hogy mennyi pénzt ér. Nem? Ilyen. De ma jobb van. Jobb. Ülnek egy esztendő egyetemben, s akkor tudja: mikor haragja, mikor van a... Milyen szüve van. Megismerik egyik a mászt.” A lujzika-

¹⁷ Lásd erről részletesebben Kotics 1999: 55–67.

lagori faluközösségben ennek megvalósulása mégis elképzelhetetlen, ezzel szemben városon vagy külföldön érvekké alátámasztható és elfogadható gyakorlatnak tekintik. Az együttélést tehát a falu határain kívül elfogadják, sőt a másik megismerése végett kíváncsún tartják, ugyanakkor azonban Lujzikalagorban továbbra is megbélyegzéssel, illetve kirekesztéssel sújtják ezt a viselkedést.

Ez a gondolkodásmód és magatartás nyitott a külvilág történései felé és elfogadja annak sajátos vonásait, miközben ragaszkodik a faluban bevett közösségi normák szigorúbb ellenőrzéséhez és a normatív rendszer szabályozásához. A tradicionális világban, illetve a részben ezzel egybeeső szocialista modernizáció idején a lujzikalagori lakosok társadalmi és gazdasági mobilitásának mozgástere minimális elmozdulást engedélyezett, előbbinél a természetes egyenlőtlenség eszméje, utóbbinál az állam által kontrollált és életben tartott egyenlőségi rendszer működése miatt. Ezzel szemben a modernitás esélyegyenlőséget hirdető eszméje a lujzikalagoriak falun belüli réteghelyzetét tette ingataggá azáltal, hogy alapjaiból következően folytonos versenyhelyzetet teremtett. Ennek a jelenleg közösségi nyomásként a családokra nehezedő verseny kihívásainak elsősorban a fiatalabb generáció tagjai tesznek eleget a társadalmi és gazdasági réteghelyzetük megőrzése érdekében (vö. Csata–Kiss 2003: 7–38). Például óriási házakat építenek a faluban, miközben tartósan külföldön élnek, vagy a társadalmi helyzetet is pozicionáló hifitornyot vásárolnak Kalagorban élő szüleiknek.

Klára nemcsak a *báje* kapcsán emlegeti a *világot*, a közvéleményt, hanem a modernhez és a modernitáshoz kapcsolódó egyéb történetek alkalmával önmaga is utal a faluközösség tradicionális szabályozó erejének aktív, de módosult értelmű működésére napjainkban: „Csánjuk így, ember, münk es!” – mondja az elbeszélésben férjének – „Legyen, mind az egész világ!” Tehát a *szeméremtől*, vagyis a szégyenben maradáستól való félelem is egyik oka a modern szükségleteknek tekintett különféle tárgyak, berendezések megvásárlásának, illetve a lakrészek, fürdőszobák felépítésének. Ugyanezen ok határozza meg jelentős mértékben ezek minőségét és stílusát is, azaz a törekvést a legjobb minőségre és a legújabb *módának*, divatirányzatnak a követésére – még ha ehhez pénz is kell kölcsönkérniük valamelyik tehetősebb rokonuktól, szomszédjuktól. A társadalmi réteghelyzet érzékelhető elmozdulásai és a *szemérem* vagy a *világ szája* (vagyis a faluközösség becsmérlő, a társadalmi kontroll eszközeként működő pletykái) tehát ez esetben az anyagi javakat gyarapító és anyagi célokra irányuló cselekvések formájában eredményeznek változásokat a faluban.¹⁸ Eszerint az eltérő lokalitásokban működő és működtethető sajátos értékrendek mellett, számtalan alkalommal a különböző beruházásokhoz, tárgyvásárlásokhoz kapcsolódó szimbolikus aktusok mentén valósul meg a modernitás és a hagyományos világszemlélet összeütközésének feloldása.

¹⁸ A moldvai csángók és a pletyka kérdéséhez lásd még Kinda 2005: 35–36; 2008: 366; Kotics 1999: 64.

Emellett napjainkban az a sajátos helyzet figyelhető meg Moldvában, hogy az „összetett különidejűséget” alkotó elemek különböző jellegzetességeinek megfelelően a városi és a „nyugati” kulturális–társadalmi rendszerekhez tartozó egyén számára nemcsak lehetőség nyílik az eltérő szokások gyakorlására, hanem el is várják tőle, hogy az adott szerkezeti egységhez társított jellemzők szerint cselekedjen. Így például a kutatást végző személy vagy az odalátogató utazó számára a fürdőszoba „városi” gyakorlatként számon tartott mindennapi használata szinte kötelező érvényűvé válik.

*

Napjainkban a társadalmi–kulturális életvilág teljes színterét átható változás egyaránt jelen van a moldvai csángók kulturális, társadalmi és gazdasági rendszerében, illetve mindennapi és politikai gondolkodásmódjában, azaz a modernitás a faluközösségek életének egészére intenzív hatást gyakorol. Ezzel összefüggésben a tradicionális társadalom szociális és fizikai testképzete, valamint a testi és a lelki tisztaság-elképzelések is átalakultak. A változások nagy száma, valamint az, hogy rövid időn belül egymás mellett tűntek fel a moldvai csángó szociokulturális életvilágban, tapasztalati tényné formálta az „összetett különidejűség” jelenségét Moldvában, a kultúra strukturális elemeinek társadalomtörténeti rétegzettségét – a pre-modern, a modern és/vagy posztmodern, későmodern mentén.

A test–tisztaság–modernitás hármasságának fogalmi kereteiben elemzett fürdőszoba-használat a hagyományos értékrend és a modernitás tárgykészlete, valamint az általuk közvetített értékek között fellépő konfliktushelyzetet szemlélteti. A *bájk* meg-, illetve beépítése a lakóházakba, de a hozzá kapcsolódó gyakorlati alkalmazás elmaradása vagy részleges megvalósulása e konfliktus egyik feloldási lehetőségét jelenti. A feloldás egyrészt a tradicionálisnak és a modernnek a jobbára szimbolikus aktusokon, például tárgyvásárláson keresztül realizálódó kapcsolódási pontjait teszi érzékelhetővé. Másrészt a szociális és a fizikai test-felfogás azonos értékdimenzióba tartozó jelentéstartalmának szétválását is megjeleníti. Továbbá szemlélteti a kritikus helyzeteket termelő találkozásokat az erkölcsileg elfogadott, illetve elfogadható kategóriába helyező viszonyulásnak a sajátosan moldvai csángó tapasztalati síkját is. Ez az elemzésben a „kétdimenziós morális viszonyrendszer” problematikájaként jelenik meg, ami a tiszta–tisztátalan fogalompár jelentésének módosulása következtében alakult ki és vált elfogadott erkölcsi gyakorlattá.

A tanulmányban vázolt gondolatok továbbvitelének egyik lehetséges útja a munkamigráció révén meg tapasztalt idegenséghez társított tisztaság-elképzelések elemzése és történeti összevetése – mint például a Németországhoz illesztett rendezettség-, tisztaság-fogalmak és Kánaán-képzet összevetése más országokról kialakított képekkel, vagy a második világháború végéről származó történeteknek a német és a „rusz”, azaz orosz katonákat jellemző fizikai és morális tisztaság, illetve tisztátalanság társadalomtörténeti és kulturális értelmezése. Továbbá a testtel, a vízhasználattal és a tisztasággal kapcsolatos beszédesemények szociolingvisztikai vizsgálatával.

Irodalom

Bausinger, Hermann

1989 „Párhuzamos különidejűségek”. A néprajztól az empirikus kultúratudományig, *Ethnographia* LXXXVIII: 24–37.

Bloch, Ernst

1989 *Korunk öröksége*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Butler, Judith

2005 *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Cotten, Rena M.

1951 Sex dichotomy among the American Kalderas Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society* 30: 1–2. 16–25.

Csata Zsombor–Kiss Tamás

2003 Migrációs potenciál Erdélyben. *Erdélyi Társadalom* I: 2. 7:38.

Douglas, Mary

1995 A két test. *Magyar Lettre Internationale* 18: 8–11.

2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.

Dumont, Luis

1980 *Homo hierarchicus: the caste system and its implications*. Complete revised edition, Chicago: The University of Chicago Press.

Heller Ágnes

2004 Mi a modernitás? – a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadás, 2004.02.02. <http://www.mindentudas.hu/heller/20040202heller1.html>

Horváth Kata–Prónai Csaba

2000 „Retkesek” és „kényesek” között. *Café Babel* 4: 33–41.

Juhász Katalin

2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest: Timp.

Kashuba, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Kinda István

2005 A társadalmi kontroll és intézményei a moldvai falvakban. In Kinda István–Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizációs a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 21–56.

2008 Archaikus büntető szokások a moldvai csángóknál. In Ilyés Sándor–Peti Lehel–Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 357–383.

Kotics József

1999 Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors: moldvai csángók a változó időkben*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 55–67.

- Lajos Veronika
2009 „*Felkelnének az öregek, lássák meg, milyen jó élni most...*” Modernitás és migráció összefüggései Moldvában (megjelenés alatt).
- Losonczy Ágnes
1977 *Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mauss, Marcel
2000 *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Moháček Magdolna–Vitos Katalin
2005 Migráció és településfejlődés. In Kinda István–Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 214–225.
- Mosse, David
1996 South Indian Christians, Purity/Impurity, and the Caste System: Death Ritual in a Tamil Roman Catholic Community. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 2: 3. 461–483.
- S. Nagy Katalin
1997 Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években. *Replika* 26: 47–53.
- Okely, Judith
1983 *The traveller-gypsies*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Peti Lehel
2007 Kollektív látomások a moldvai csángó falvakban. *Tabula* 1: 95–111.
- Pozsony Ferenc
2003 A moldvai csángó-magyar falvak társadalomszerkezete. *Pro Minoritate* nyár, 142–165.
- Prónai Csaba
2004 A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban. In Kovács Nóra–Osvát Anna–Kovács László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 253–271.
- Stewart, Sinclair Michael
1994 *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány.
- Sutherland, Anne
1975 *Gypsies*. New York: The Free Press.
- Tánczos Vilmos
1996 *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Kolozsvár: KOM-PRESS, Korunk Baráti Társaság.
2001 Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás* 1: 53–62.
- Vörös Miklós
1997 Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26: 17–30.